

**O'ZBEK TILIDA PRAGMEMALARNING MADANIY XOTIRA
BILAN BOG'LIQ SEMANTIK-PRAGMATIK TRANSFORMATSIYASI**

**СЕМАНТИКО-ПРАГМАТИЧЕСКАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ
ПРАГМЕМ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ В СВЯЗИ С КУЛЬТУРНОЙ
ПАМЯТЬЮ**

**SEMANTIC-PRAGMATIC TRANSFORMATION OF
PRAGMEMES IN THE UZBEK LANGUAGE IN CONNECTION WITH
CULTURAL MEMORY**

Abdullayeva Muslimaxon Ubaydulla qizi

Namangan davlat pedagogika instituti talabasi

E-mail: abdullayevamuslima34@gmail.com

Telefon: +998933653217

Annotatsiya: *Ushbu maqolada o'zbek tilida pragmemalarning madaniy xotira bilan bog'liq semantik-pragmatik transformatsiyasi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi o'zbek nutqiy muloqotida qadimdan shakllangan, milliy qadriyatlar, odob me'yorlari, urf-odatlar, oilaviy munosabatlar va ijtimoiy tajriba bilan bog'liq pragmemalarning zamonaviy diskursda qanday ma'no o'zgarishlariga uchrashini aniqlashdan iborat. Maqolada pragmemata tushunchasi so'zlovchi niyati, adresatga munosabat, kontekst, madaniy xotira va kommunikativ vazifa bilan bog'liq nutqiy birlik sifatida talqin qilinadi. Tadqiqotda tavsifiy, semantik-pragmatik, lingvokulturologik, kontekstual va diskursiv tahlil metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi ayrim duo, olqish, murojaat, xushmuomalalik, yumshatish, kinoya va baholovchi birliklar tarixiy-madaniy xotirada shakllangan ma'nolarni saqlagan holda, zamonaviy muloqotda yangi pragmatik vazifalarni bajaradi. Ular oilaviy, badiiy, kundalik, ta'limiy, rasmiy va raqamli diskurslarda turlicha faollashadi. Maqolada*

pragmemalarning semantik-pragmatik transformatsiyasi milliy xotira, nutqiy vaziyat va kommunikativ ehtiyoj bilan bog'liq holda yoritiladi.

Kalit so'zlar: pragmem, madaniy xotira, semantik-pragmatik transformatsiya, pragmatik birlik, nutqiy odob, diskurs, kontekst, milliy qadriyat, duo, olqish, murojaat, o'zbek tili.

Аннотация: В данной статье анализируется семанτικο-прагматическая трансформация прагмем в узбекском языке в связи с культурной памятью. Цель исследования состоит в выявлении изменений значений прагмем, сформированных в узбекском речевом общении на основе национальных ценностей, норм этикета, традиций, семейных отношений и социального опыта. В статье понятие прагмемы рассматривается как речевая единица, связанная с намерением говорящего, отношением к адресату, контекстом, культурной памятью и коммуникативной функцией. В исследовании использованы описательный, семанτικο-прагматический, лингвокультурологический, контекстуальный и дискурсивный методы анализа. Результаты показывают, что некоторые единицы благопожелания, обращения, вежливости, смягчения, иронии и оценки в узбекском языке, сохраняя значения, сформированные в историко-культурной памяти, выполняют новые прагматические функции в современном общении. Они по-разному активизируются в семейном, художественном, повседневном, образовательном, официальном и цифровом дискурсах.

Ключевые слова: прагмема, культурная память, семанτικο-прагматическая трансформация, прагматическая единица, речевой этикет, дискурс, контекст, национальная ценность, благопожелание, обращение, узбекский язык.

Abstract: This article analyzes the semantic-pragmatic transformation of pragmeme in the Uzbek language in connection with cultural memory. The purpose of the study is to identify how pragmeme formed in Uzbek speech communication

on the basis of national values, etiquette norms, traditions, family relations and social experience change their meanings in modern discourse. The article interprets the concept of pragmeme as a speech unit connected with the speaker's intention, attitude toward the addressee, context, cultural memory and communicative function. Descriptive, semantic-pragmatic, linguocultural, contextual and discursive methods of analysis were used in the study. The results show that some Uzbek units of blessing, address, politeness, mitigation, irony and evaluation preserve meanings formed in historical-cultural memory while performing new pragmatic functions in modern communication. They are activated differently in family, literary, everyday, educational, official and digital discourses.

Keywords: *pragmeme, cultural memory, semantic-pragmatic transformation, pragmatic unit, speech etiquette, discourse, context, national value, blessing, address, Uzbek language.*

KIRISH

Til xalqning tarixiy xotirasi, madaniy tajribasi, qadriyatlar tizimi va kommunikativ ongini saqlovchi eng muhim ijtimoiy hodisalardan biridir. Har bir xalq o'zining hayot tarzi, odob-axloq me'yorlari, ijtimoiy munosabatlari va milliy tafakkurini nutqiy birliklar orqali ifodalaydi. O'zbek tilida bunday birliklar orasida pragmemalar alohida o'rin tutadi. Pragmemalar so'zlovchining niyati, munosabati, bahosi, iltimosi, hurmati, ehtiromi, noroziligi yoki yashirin kommunikativ maqsadini ifodalovchi nutqiy birliklardir.

Pragmema tushunchasi pragmatik birlik tushunchasiga yaqin bo'lib, u nutqda tayyor kommunikativ vazifa bajaradigan, ma'lum madaniy va ijtimoiy tajribaga tayangan holda ishlatiladigan lisoniy birlik sifatida talqin qilinadi. Masalan, "baraka toping", "omon bo'ling", "duo qiling", "marhamat", "ruxsat bersangiz", "yaxshi bo'lardi", "aybga buyurmaysiz", "ustoz", "bolam", "aka", "opa" kabi birliklar bevosita lug'aviy ma'nodan tashqari, madaniy xotira, nutqiy odob va ijtimoiy munosabat signalini ham beradi.

Madaniy xotira xalqning tarixiy tajribasi, qadriyatlari, urf-odatlarini, diniy-

ma'rifiy qarashlari, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy odob me'yorlarining avloddan-avlodga o'tib keladigan ramziy tizimidir. Bu xotira til orqali yashaydi, yangilanadi va zamonaviy muloqotda qayta talqin qilinadi. Shu sababli pragmemalarning semantik-pragmatik transformatsiyasini o'rganish o'zbek tilining milliy-madaniy tabiatini chuqurroq ochishga xizmat qiladi.

Mavzuning dolzarbligi shundaki, bugungi o'zbek muloqotida an'anaviy nutqiy birliklar yangi kommunikativ muhitlarda faol ishlatilmoqda. Oilaviy muloqotda shakllangan ayrim birliklar rasmiy nutqda, badiiy matnda yoki raqamli diskursda yangi vazifa bajarishi mumkin. Masalan, "ustoz" birligi ilgari asosan ta'lim va ilm muhitida qo'llangan bo'lsa, bugungi kunda raqamli muloqotda hurmat, kinoya yoki norasmiy murojaat vazifasida ham ishlatilishi mumkin. Demak, pragmemalar madaniy xotirani saqlagan holda zamonaviy diskursda transformatsiyaga uchraydi.

Tadqiqotning maqsadi o'zbek tilidagi pragmemalarning madaniy xotira bilan bog'liq semantik-pragmatik transformatsiyasini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsad asosida pragmemalarning tarixiy-madaniy ildizi, kontekstdagi ma'no o'zgarishi, diskursiv faollashuvi va kommunikativ vazifalari tahlil qilindi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODLAR

Pragmalingvistika til birliklarining nutqiy vazifasi, so'zlovchi niyati, adresatga ta'siri, kontekst va kommunikativ maqsad bilan bog'liq jihatlarini o'rganadi. Jahon tilshunosligida nutqiy akt nazariyasi, implikatura, xushmuomalalik strategiyasi va diskursiv ma'no masalalari J. Austin, J. Searle, P. Grice, G. Leech, S. Levinson hamda P. Brown va S. Levinson tadqiqotlarida keng yoritilgan [1], [2], [3].

O'zbek tilshunosligida pragmatik birliklar, matn talqini, nutq madaniyati, lingvokulturologik ma'no va milliy tafakkur masalalari Sh. Safarov, M. Hakimov, N. Mahmudov, D. Xudoyberganova, M. Yo'ldoshev, R. Qo'ng'urov va boshqa olimlarning ilmiy ishlarida tahlil qilingan. Sh. Safarov pragmalingvistikaning nazariy masalalarini, M. Hakimov matnning pragmatik talqinini, N. Mahmudov esa til, madaniyat va milliy tafakkur aloqasini chuqur yoritgan [4], [5], [6].

Madaniy xotira masalasi til va madaniyat munosabatida muhim o'rin tutadi. Til xalqning tarixiy tajribasini, qadriyatlarini va ma'naviy xotirasini o'zida saqlaydi. Shu jihatdan pragmemalar milliy madaniyatning nutqiy shaklda ifodalangan izlari sifatida talqin qilinishi mumkin. D. Xudoyberganovanning antropotsentrik yondashuvga oid tadqiqotlari til birliklarini inson, madaniyat va kontekst bilan bog'liq holda o'rganish zarurligini ko'rsatadi [7].

Maqolada tavsifiy metod orqali pragmemalarning asosiy ko'rinishlari izohlandi. Semantik-pragmatik tahlil ularning bevosita va yashirin ma'no qatlamlarini ochishga xizmat qildi. Lingvokulturologik metod orqali pragmemalarning madaniy xotira, milliy qadriyat va nutqiy odob bilan bog'liqligi aniqlandi. Diskursiv tahlil yordamida esa pragmemalarning oilaviy, kundalik, badiiy, rasmiy, ta'limiy va raqamli muloqotda qanday transformatsiyaga uchrashi ko'rsatildi.

NATIJALAR VA MUHOKAMA

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zbek tilidagi pragmemalar madaniy xotirani saqlovchi va uni zamonaviy muloqotda qayta faollashtiruvchi birliklar sifatida namoyon bo'ladi. Ular xalqning odob me'yorlari, diniy-ma'rifiy qarashlari, oilaviy munosabatlari, hurmat shakllari va ijtimoiy tajribasi bilan bog'liq. Pragmemalarning transformatsiyasi esa ularning eski ma'noni yo'qotishi emas, balki yangi kontekstda yangi kommunikativ vazifa bajarishidir.

Birinchi transformatsiya turi — duo va olqish pragmemalarining zamonaviy kommunikativ moslashuvidir. “Baraka toping”, “omon bo'ling”, “ko'p yashang”, “Alloh rozi bo'lsin”, “yaxshi kunlarga yeting” kabi birliklar o'zbek madaniy xotirasida ezgu niyat, minnatdorlik va mehr ifodasi sifatida shakllangan. Bugungi muloqotda ular nafaqat diniy-ma'rifiy yoki oilaviy vaziyatda, balki rasmiy chiqish, ta'limiy muloqot va raqamli yozishmalarda ham qo'llanmoqda.

Masalan, ijtimoiy tarmoqlarda “Baraka toping, ustoz”, “Omon bo'ling”, “Alloh rozi bo'lsin” kabi yozuvlar ko'p uchraydi. Bu birliklar raqamli diskursda ham an'anaviy minnatdorlik va ehtirom ma'nosini saqlaydi. Biroq yozma-digital shaklda ular ko'pincha qisqa, emotsional va tezkor javob vazifasini bajaradi.

Demak, madaniy xotiradagi olqish birliklari raqamli muhitda yangi pragmatik tezkorlikka ega bo'ladi.

Ikkinchi transformatsiya turi — murojaat pragmemalarining ijtimoiy vazifa kengayishidir. “Aka”, “opa”, “ustoz”, “domla”, “bolam”, “qizim”, “o‘g‘lim” kabi birliklar tarixan yosh, yaqinlik, hurmat, tarbiya va ijtimoiy maqom bilan bog‘liq holda shakllangan. Zamonaviy muloqotda esa ular turli diskurslarda yangi ma’nolar bilan faollashmoqda. Masalan, “ustoz” birligi nafaqat real o‘qituvchiga, balki hurmat qilinadigan har qanday mutaxassis yoki tajribali shaxsga nisbatan ham ishlatilmoqda.

Raqamli muloqotda “aka” va “opa” birliklari notanish kishiga nisbatan ham ishlatiladi. Bu holat o‘zbek kommunikativ ongida ijtimoiy yaqinlik yaratish, suhbatni yumshatish va hurmatli ohang hosil qilish ehtiyojidan kelib chiqadi. Shunday qilib, murojaat pragmemalari madaniy xotiradagi hurmat vazifasini saqlagan holda, zamonaviy diskursda ijtimoiy moslashuv vositasiga aylanadi.

Uchinchi transformatsiya turi — xushmuomalalik pragmemalarining kontekstual kengayishidir. “Marhamat”, “iltimos”, “ruxsat bersangiz”, “ma’qul ko‘rsangiz”, “aybga buyurmaysiz”, “kechirasiz” kabi birliklar o‘zbek nutqida suhbatdosh sha’nini saqlash, buyruqni yumshatish, iltimosni odobli shaklda berish va muloqot muvozanatini ta’minlash uchun ishlatiladi. Bugungi kommunikativ muhitda bu birliklar og‘zaki nutqdan tashqari yozma, rasmiy va raqamli muloqotda ham faol qo‘llanmoqda [8].

Masalan, “Iltimos, faylni yuboring” gapi oddiy buyruqqa qaraganda yumshoqroq va madaniyroq eshitiladi. “Ruxsat bersangiz, fikr bildirsam” ifodasi esa suhbatdosh mavqeyini tan olish va muloqotga ehtiyotkor kirish signalini beradi. Bu birliklar transformatsiya jarayonida asosiy madaniy ma’nosini saqlaydi, lekin yangi diskurslarda yangi kommunikativ sharoitga moslashadi.

To‘rtinchi transformatsiya turi — yumshatish pragmemalarining bilvosita ta’sir vositasiga aylanishidir. O‘zbek madaniyatida keskin tanqid, bevosita rad etish yoki qattiq buyruq ko‘pincha noqulay qabul qilinadi. Shu sababli “yana bir o‘ylab ko‘rsak”, “boshqacharoq qilinsa yaxshi bo‘lardi”, “shoshilmasak ham bo‘ladi”,

“keyinroq ko‘rarmiz” kabi birliklar orqali so‘zlovchi o‘z fikrini yumshoqroq yetkazadi. Bu pragmemalar madaniy xotirada mavjud bo‘lgan andisha, hayo va murosqa qadriyatlar bilan bog‘liq.

Beshinchi transformatsiya turi — baholovchi pragmemalarning emotsional va ijtimoiy signalga aylanishidir. “Yaxshi”, “ajoyib”, “baribir”, “afsus”, “qiziq”, “mayli”, “xo‘p” kabi birliklar oddiy baho yoki javob vazifasini bajarishi mumkin. Ammo kontekstda ular istaksiz rozilik, norozilik, kinoya, hayrat, hafsalasizlik yoki ichki munosabatni bildiradi. Masalan, “Mayli” birligi bir vaziyatda rozilikni bildirsa, boshqa vaziyatda norozilikni yashirgan murosani anglatadi.

Pragmemalarning madaniy xotira bilan bog‘liq transformatsiyasini quyidagi jadval orqali umumlashtirish mumkin:

Pragmema turi	Madaniy xotiradagi asosiy ma’no	Zamonaviy transformatsiya	Diskursiv faollashuv
Duo va olqish	Ezgu niyat, minnatdorlik, duogo‘ylik	Tezkor raqamli minnatdorlik, rasmiy ehtirom	Oilaviy, diniy-ma’rifiy, raqamli, rasmiy diskurs
Murojaat birliklari	Hurmat, yosh, qarindoshlik, ijtimoiy masofa	Notanishga yaqinlik yaratish, ijtimoiy moslashuv	Kundalik, ta’limiy, raqamli, badiiy diskurs
Xushmuomalalik birliklari	Odob, ehtirom, suhbatdosh sha’nini saqlash	Rasmiy va digital muloqotda yumshatish	Rasmiy, ta’limiy, kundalik, internet diskurs
Yumshatish birliklari	Andisha, murosqa, ehtiyotkorlik	Bilvosita tanqid va rad etish vositasi	Oilaviy, ishchan, badiiy, rasmiy diskurs
Baholovchi birliklar	Munosabat, hissiy baho	Kinoya, yashirin norozilik, emotsional signal	Kundalik, badiiy, raqamli diskurs

Jadvaldan ko'rinadiki, pragmemalar o'zbek tilida madaniy xotira bilan bog'langan holda yashaydi, ammo zamonaviy muloqotda yangicha vazifalar bajaradi. Bu transformatsiya tilning tabiiy rivojlanishi, diskurslarning ko'payishi va kommunikativ ehtiyojlarning o'zgarishi bilan bog'liq.

Pragmemalarning semantik transformatsiyasi ularning ma'no doirasi kengayishida ko'rinadi. Masalan, "ustoz" birligi faqat o'qituvchi ma'nosida emas, balki hurmatli shaxs, tajribali mutaxassis yoki onlayn kontent yaratuvchiga nisbatan ham ishlatilmoqda. Pragmatik transformatsiya esa ularning yangi vazifalar bajarishida ko'rinadi. Masalan, "baraka toping" birligi ijtimoiy tarmoq izohida minnatdorlikni tezkor va samimiy ifodalash vositasiga aylanadi.

Badiiy diskursda pragmemalar madaniy xotirani jonlantiruvchi vosita sifatida ishlaydi. Personaj nutqidagi "bolam", "otaxon", "onaxon", "aka", "opa", "duo qiling" kabi birliklar faqat muloqot shakli emas, balki milliy muhit, yosh farqi, hurmat darajasi va oilaviy munosabatlarni ham ochib beradi. Shu sababli pragmemalar badiiy matnning milliy ruhini yaratishda muhim rol o'ynaydi [9].

Raqamli diskursda esa pragmemalar yangi shaklda faollashadi. "Rahmat", "uzr", "iltimos", "baraka toping", "ustoz", "aka", "opa" kabi birliklar Telegram guruhlari, ijtimoiy tarmoq izohlari va onlayn ta'lim muhitida keng qo'llanadi. Bu holat madaniy xotiraning digital muloqotda ham davom etayotganini ko'rsatadi. Biroq digital muhitda ushbu birliklar qisqaroq, tezkorroq va ko'pincha emojilar bilan birga ishlatiladi.

Pragmemalarning transformatsiyasi har doim ham ijobiy yoki salbiy hodisa sifatida baholanmasligi kerak. Bu jarayon tilning ijtimoiy moslashuvi va madaniy xotiraning yangi sharoitlarda qayta talqin qilinishidir. Muhimi, pragmemalar o'zining asosiy qadriyat yuklamasini yo'qotmasligi va nutqiy odobga xizmat qilishda davom etishidir.

Muhokamalardan kelib chiqib aytish mumkinki, o'zbek tilidagi pragmemalar madaniy xotira va zamonaviy kommunikativ ehtiyoj o'rtasidagi ko'prik vazifasini bajaradi. Ular o'tmishda shakllangan ma'no va qadriyatlarni hozirgi diskurslarga olib kiradi, shu bilan birga yangi nutqiy vaziyatlarga moslashadi. Bu esa

pragmemalarni o'zbek tilining milliy-madaniy va kommunikativ boyligini ko'rsatuvchi muhim birliklar sifatida baholashga asos beradi.

XULOSA

O'zbek tilidagi pragmemalar madaniy xotira bilan uzviy bog'liq bo'lgan semantik-pragmatik birliklardir. Ular xalqning tarixiy tajribasi, odob me'yorlari, diniy-ma'rifiy qarashlari, oilaviy munosabatlari va milliy qadriyatlarini nutqiy shaklda saqlaydi. Shu bilan birga, pragmemalar zamonaviy muloqotda yangi diskursiv vazifalarni bajarib, semantik-pragmatik transformatsiyaga uchraydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, duo va olqish, murojaat, xushmuomalalik, yumshatish va baholovchi pragmemalar o'zbek muloqotida madaniy xotirani ifodalovchi asosiy birliklar hisoblanadi. Ular oilaviy, kundalik, badiiy, rasmiy, ta'limiy va raqamli diskurslarda turlicha faollashadi. Har bir diskursda ular o'zining asosiy madaniy ma'nosini saqlagan holda, yangi kommunikativ vazifa bajaradi.

Pragmemalarning semantik transformatsiyasi ularning ma'no doirasi kengayishida, pragmatik transformatsiyasi esa yangi kommunikativ vaziyatlarda yangi vazifa bajarishida ko'rinadi. Bu jarayon o'zbek tilining tirik, harakatchan va madaniy jihatdan boy tizim ekanini ko'rsatadi.

Xulosa qilib aytganda, pragmemalarning madaniy xotira bilan bog'liq semantik-pragmatik transformatsiyasini o'rganish o'zbek pragmalolingvistikasi, lingvokulturologiyasi, diskurs tahlili va nutq madaniyati uchun muhim ahamiyatga ega. Kelgusida ushbu mavzuni badiiy matn, oilaviy muloqot, ijtimoiy tarmoqlar, diniy-ma'rifiy diskurs va qiyosiy pragmatika materiallari asosida yanada kengroq tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Austin J.L. How to Do Things with Words. – Oxford: Oxford University Press, 1962. – 167 p.
2. Searle J.R. Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language. – Cambridge: Cambridge University Press, 1969. – 203 p.
3. Brown P., Levinson S.C. Politeness: Some Universals in Language Usage. – Cambridge: Cambridge University Press, 1987. – 345 p.
4. Safarov Sh. Pragmalingvistika. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2008. – 286 b.
5. Hakimov M. O'zbek tilida matnning pragmatik talqini: filologiya fanlari doktori dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent, 2001. – 48 b.
6. Mahmudov N. Til va madaniyat. – Toshkent: O'zbekiston, 1992. – 96 b.
7. Xudoyberganova D. Matnning antropotsentrik tadqiqi. – Toshkent: Fan, 2013. – 136 b.
8. Qo'ng'urov R., Begmatov E., Tojiyev Y. Nutq madaniyati va uslubiyat asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 1992. – 160 b.
9. Yo'ldoshev M. Badiiy matn lingvopoetikasi. – Toshkent: Fan, 2008. – 160 b.
10. Hakimov M., Gazyeva M. Pragmalingvistika asoslari. – Farg'ona: Klassik, 2020. – 160 b.
11. Safarov Sh., Toirova G. Nutqning etnosotsiopragmatik tahlili asoslari. – Samarqand: SamDChTI nashri, 2007.
12. Mahmudov N. Til tilsimi tadqiqi. – Toshkent: Mumtoz so'z, 2017. – 176 b.